

MILLIY TARBIYANING TARIXIY ILDIZLARI HAMDA UNING MA'NAVIY-MA'RIFIY MOHIYATI

Avazova Xushro'ybibi Kamoltdin qizi

*Nizomiy nomidagi O'zMPU Tarix fakulteti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va
huquq ta'limi" yo'nalishi 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada milliy tarbiyaning tarixiy ildizlari, uning shakllanish bosqichlari hamda ma'naviy-ma'rifiy mohiyati tahlil qilingan. Shuningdek, xalq pedagogikasi, milliy qadriyatlar, urf-odat va an'analar asosida yosh avlodni tarbiyalashning ahamiyati yoritilgan. Milliy tarbiyaning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni va barkamol shaxsni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlari ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya ishlari, milliy tarbiya, ma'naviy boylik, kishilik jamiyati, pedagogik jarayon, talabchanlik, insonparvarlik tuyg'usi, axloqiy soflik, ma'naviy boylik, jismoniy barkamollik, bebaho meros.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin tarixiy haqiqat va adolatni tiklash, inson omilini vujudga keltirish davr talabiga aylandi. Keyingi yillarda mamlakatimizda xalq ta'limi sohasida qabul qilinayotgan bir qator qaror va farmonlarida barkamol avlodni tarbiyalash masalasiga katta e'tibor berilib, ming yillar davomida yaratilgan xalqimiz qoni va joniga singgan ma'naviy durdonalarga yangicha nazar bilan qarash boshlandi. Natijada milliy qadriyatlarimizning qadri ko'tarildi va e'tiborga olinishi tasdig'ini topdi. Bir so'z bilan aytganda zo'rlik va ongsizlik, oqibatida berkitilgan ezgulik buloqlarining ko'zi ochildi. Ta'lim-tarbiya ishlariga xalqimizning eng ilg'or, hayotda o'zini oqlagan qadriyatlaridan maktab, oila va mehnat jamoalarida qo'llash, ulardan foydalanish kabi vazifalar hamisha dolzarb bo'lib kelmoqda. Shu kunlarda ayniqsa, vatanparvarlik, millatlararo do'stlik, ekologik tarbiyaga oid qadriyatlarni ta'lim-tarbiya jarayonida tatbiq etish hozirgi avlod kishilarini xalq pedagogikasining asosi bo'lgan xalqning pandnomalari asosida tarbiyalashni keng qo'llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Dunyoda necha millat, necha xalq bo'lsa hammasining o'ziga xos turmush tarzi, o'tmish hayoti va kelajagi bilan chambarchas bog'liq an'analar mavjuddir. Donishmandlarning pand-nasihatlarini umrboqiy ma'naviy boylik hisoblanadi. Chunki, ular hayotdan, hayot tajribalaridan kelib chiqqan va ezgu orzu niyatni ifodalaydi. Shuni ta'kidlash lozimki, eng qadimgi tarbiya haqidagi fikrlar bizgacha bevosita yetib kelmagan. Bu fikrlar insonning shakllanishida moddiy va ma'naviy madaniyatning yillar davomida rivojlanishi natijasidan dalolat beradi. Shuning uchun ham har bir davrda yashab ijod etgan mutafakkir allomalarimiz „tarbiya“ so'zini turlicha izohlaganlar. Tarbiya - arabcha so'zdan olingan bo'lib, parvarish qilmoq, ta'lim bermoq, o'rganish,

odob o'rgatish, mehribonlik ko'rsatish, himoya qilish singari ma'nolarni anglatadi. Bu o'rinda tarbiyaviy manba sifatida Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi bo'lmish "Avesto" katta ahamiyatga ega. "Avesto"da insonning barkamol bo'lib yetishishida uning so'zi, fikri, ishi birligiga katta e'tibor berilgan. Bu axloqiy uchlik eng qadimgi davrlardan boshlab, undan keyin yaratilgan barcha ma'rifiy asarlarga asos bo'lgan, desak, xato qilmagan bo'lamiz. Mana shunga asosan, "Avesto"ning eng asosiy manbasi bo'lgan Zardushtiylik to'g'risida so'z borganda u to'g'rilik bilan yashash va axloqiy unsurlarga asoslanganligini ta'kidlash lozim. Ayniqsa, "Avesto"da inson tarbiyasiga, insonlarning jamiyatda tutgan o'rniga munosabati to'liq yoritilgan. Zardusht ta'limotida tarbiya haqida quyidagicha fikr bildirilgan. "Tarbiya - hayotning eng muhim tirgagi (tayanchi) bo'lib hisoblanishi lozim. Har bir yoshni shunday tarbiyalash zarurki, u, avvalo, yaxshi o'qishni va so'ngra esa yozishni o'rganishi bilan eng yuksak pog'onaga ko'tarilsin va yana yaxshi ovqatlanadigan xalqdan yaxshi nasl - sog'lom avlod qoladi", deb ta'kidlanadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa. Tarbiya kishilik jamiyatining paydo bo'lishi bilan vujudga keldi, taraqqiy etdi, jamiyatning o'zgarishi bilan tarbiya ham o'zgarib bordi. Tarbiya xulqni boshqarish va belgilash, bir-birini talab etadigan va belgilaydigan tarkibiy qismlar - axloqiy ong, axloqiy faoliyat va axloqiy munosabatlarning murakkab yig'indisidir. Tarbiya shaxsni maqsadga muvofiq takomillashtirish uchun uyushtirilgan pedagogik jarayon bo'lib, tarbiyalanuvchilarning shaxsiga muntazam va tizimli ta'sir etish imkoniyatini beradi. Tarbiya - o'sib kelayotgan avlodda hosil qilingan bilimlar asosida aqliy kamolot - dunyoqarashni, insoniy e'tiqod, burch va mas'uliyatni, jamiyatimiz kishilariga xos bo'lgan axloqiy fazilatlarni yaratishdagi maqsadni ifodalaydi. Tarbiya - tarbiyachi o'zi xohlagan sifatlarni tarbiyalanuvchilar ongiga singdirishi uchun ularning ruhiyatiga ma'lum maqsadga ko'ra tizimli ta'sir ko'rsatishidir. Tarbiya bola tug'ilganidan umrining oxirigacha davom etadigan jarayondir. Tarbiya - biror maqsadga qaratilgan jarayon, u doimo muayyan rejaga ega bo'ladi va buning uchun maxsus vakolati mavjud bo'lgan kishilar tomonidan amalga oshiriladi. Hamma davrlarda ham tarbiyachilar yoshlarning axloqi va odobi, iymoni va vijdoni, bilimi, malakasi, xatti-harakati, yo'nalishi, tarixiy tajribasi, davr talablari va ehtiyojlari, istiqlol vazifalari bilan uyg'unlashtirib shakllantirishga, rivojlantirishga harakat qilganlar. O'z oldiga inson kuchi, bilimi va irodasi bilan bajarilishi mumkin bo'lgan muayyan maqsadlarni qo'ygan davlatlar ham ta'limtarbiya ishlariga befarq qaramagan. Bahovuddin Naqshbandning ta'limtarbiya haqidagi fikr-mulohazalari va pand-u nasihatlari g'oyat qimmatlidir. U barkamol insonni tarbiyalash dastlab odobdan boshlanishini ta'kidlab, shunday degan edi: "Adab xulqni chiroyli qilish, so'z va fe'lni soz qilishdir... Adab saqlash muhabbat samarasi, yana muhabbat daraxtining urug'i hamdir. Agar adabdan ozgina

nuqsonga yo'l qo'ysangiz ham, nimaiki qilsang, beadablik ko'rinadi. Odam o'zini bir xil sifat va ko'rinishda olib yurishi lozimki, toki odamlarda unga tasarruf (ta'sir qilish) ta'masi paydo bo'lmasin" Abu Nasr Forobiy birinchi bo'lib ta'lim va tarbiyaga ta'rif bergan olimdir. "Ta'lim so'z va o'rganish bilangina amalga oshiriladi. Tarbiya esa, amaliyot, ish-tajriba bilan, ya'ni shu yo'l orqali amalga oshiriladi", deydi u. Abu Nasr Forobiyning fikricha, har bir shaxs munosib odam bo'lishi uchun unga ta'lim va tarbiya zarurdir. U ta'lim orqali nazariy kamolotga erishadi. Tarbiya orqali esa kishilar bilan muloqotni, axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni o'rganadi. Forobiy bolalarning fe'latvoriga qarab tarbiya jarayonida "qattiq" yoki "yumshoq" usullardan foydalanish kerak, deb hisoblaydi:

1. Tarbiyalanuvchilar o'qish-o'rganishga moyil bo'lsa, ta'lim-tarbiya jarayonida yumshoq usul qo'llanadi.

2. Tarbiyalanuvchilar o'zboshimcha, itoatsiz bo'lsa, qattiq usul qo'llanilishi lozim, degan fikrni bildiradi.

Yusuf Xos Hojib tarbiyani juda murakkab jarayon deb tushunadi. U tarbiya kishini ezgulikka o'rgatmog'i kerak. Ezguning har ishi chiroyli, har bir qadami go'zal. Ezgulik aslo qarimaydi. Tarbiya beldan madorni, tandan quvvatni, ko'zdan nurni, dildan oromni talab qiladi, degan fikrni bildiradi. Kaykovus bola tarbiyasida talabchanlik bilan mehribonlikni birga olib borishni ta'kidlaydi: "Yosh bola ilm bilan adabni tayoq bilan o'rganur, o'z ixtiyori bilan o'rganmas. Ammo farzand beadab bo'lsa va sening ul sababdan qahring kelsa, o'z qo'ling bilan urmagil, muallimlarning tayog'i bilan qo'rqitgil. Bolalarga muallimlar adab bersinlar, toki sendan o'g'lingning ko'nglida gina qolmasin". Abu Rayxon Beruniy inson va axloqiy tarbiya haqida fikr yuritarkan, "Insonga yer yuzini obod etishi va uni boshqarib turishi uchun aql-zakovat ato etilgan, Shuning uchun har bir inson yuksak axloqli bo'lishi lozim", deydi. Abu Ali ibn Sino bola tarbiyasi haqida fikr bildirarkan, bola tarbiyasini unga ism qo'yishdan boshlashni lozim deb topadi. "Bolaga munosib ism tanlash ota-onaning dastlabki oliyjanob vazifasi, bola tarbiyasi bilan avvalo ota-ona shug'ullanishi kerak", deydi. Umar Xayyomning ta'kidlashicha, tarbiyaning maqsadi "sog'lom fikr, ziyrak aql va o'tkir zehnga ega bo'lgan insonni shakllantirishdan iborat bo'lmog'i kerak". Faqat chuqur zehngina barkamol xalqni qondira oladigan ilhomga erishishi va uning yordami bilan yuksak aqlidrok, farog'atni hosil qilish mumkin, lekin shuning o'zi kifoya qilmaydi, inson yuksak axloqqa ega bo'lishi, yaqinlarini sevishi lozim. Alisher Navoiy bola tarbiyasi bilan oila hamda maktabda shug'ullanish, shuningdek, bola tarbiyasini olib borish jarayonida namuna uslubidan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligiga alohida urg'u beradi. Tarbiya va ta'lim ishlari o'qituvchi hamda ota-onalar tomonidan olib borilishi lozim. Mutafakkir bolalar bilan munosabatda bo'lish chog'ida ular

tomonidan yo'l qo'yilgan xatoliklarni bartaraf etishda ularga jismoniy jazo berishdan saqlanish, aksincha, hushmuomalalik bilan yo'l qo'yilgan xatolarning mohiyatini ularga tushuntirish zarurligini, biroq bu o'rinda ma'lum me'yorga amal qilish zarurligini aytadi. Alisher Navoiy o'qituvchining, ayniqsa, talabchan bo'lishi bolalarning puxta bilim olishlari va ularda axloqiy sifatlarning shakllanishida muhim ahamiyatga ega, deb hisoblaydi. Alloma ma'lum fan asoslari yoki muayyan kasb-hunar sirlarini o'rganishga layoqatli, iste'dodli bolalarni tarbiyalashga alohida ahamiyat berish jamiyat uchun katta foyda keltiradi, qobiliyatsizni tarbiyalashga urinish befoydadir, degan xulosaga keladi va bu o'rinda quyidagilarni bayon etadi: "Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik zulmdir, qobiliyatsizga tarbiya – xayf. Qobiliyatlini tarbiya qilmaslik bilan uni nobud qilma", degan fikrni bildiradi. Abdurahmon Jomiy, avvalo, tarbiya haqida fikr yuritir ekan, har bir narsani ham parvarish etsa, undan yaxshi natija chiqishini, insonni ham yaxshi tarbiya etsa, u barkamol bo'lishini alohida ta'kidlaydi. Jaloliddin Davoniy "Bolaning tarbiya olishi, odob-axloqli bo'lishi uning keyingi tarbiyasiga bog'liq. Chunki hayotda har kuni bola ko'radigan, muloqotda bo'ladigan narsalar uning xulqiga yaxshi va yomon tomondan ta'sir etadi. Bolada har kuni insoniy xislatlar: yurish -turish qoidalari, xushmuomalalik, ota-ona va boshqa katta yoshlilarni hurmat qilish, to'g'rilik va rostgo'ylikni o'rganish, shirinsuxanlik, kamtarlik, so'zlashuv odobiga rioya qilish kundalik turmushda o'rganiladi", deydi. Mahmudxo'ja Behbudiy ta'lim-tarbiya ishini ijtimoiy hayot, jahon miqyosida sodir bo'layotgan voqealar bilan bog'liq holda olib borishni talab etadi. U yoshlar tarbiyasida, oila, ota-onalar alohida mavqega ega ekanini, maktab tarbiyasi bilan oila tarbiyasi uzviy birlikda olib borilishi kerakligini ta'kidlaydi. Munavvarqori bolalar tarbiyasida faqat ota-onalar emas, balki muallim va keng jamoa javobgar ekanligini aytib, ulardan bolalarni axloqli qilib tarbiyalashni talab etadi. U yoshlarni bilimlarni puxta egallashga, mehnat qilishga, umuminsoniy qadriyatlarga sadoqatli bo'lishga chorlaydi, ota- onalarni farzandlarida ma'naviyat, nafosat, go'zallik tuyg'ularini rivojlantirishga da'vat qiladi. Munavvarqorining fikricha, yosh avlodni tarbiyalash bilangina millatni uyg'otish, Vatanni ozod qilish, xalq ma'naviyatini yuksaltirish, turmushni farovonlashtirish mumkin. Adib yoshligidan bolalarda mehnatga qiziqish, g'ayrat, jasorat fazilatlarini tarbiyalashni tavsiya etadi. Tarbiya faqat inson zihnini o'stirish va unga ma'lum hajmdagi bilimni singdirishgina emas, balki u insonda mehnatga tom ma'nodagi chanqoqlik hissini uyg'otmog'i lozim, busiz odam hayotda na e'tiborli va na baxtiyor bo'la oladi. Tarbiya, bu nisbatan keksaroq avlodning o'z tajribasi, o'z ehtirosi, o'z e'tiqodini yosh avlodga topshirishi demakdir. Tarbiyaning bosh vazifasi odamni yaxshi qadam bosishga majbur etishgina emas, balki bu yaxshi ishlardan huzurlanishga ham o'rgatishdir; faqat ishlabgina qolmay, ishni sevish ham kerak. Tarbiya bizni yo'ldan

ozdirmay turishining o'zi kifoya emas, u tobora bizni yaxshilab bormog'i lozim. Nazarimizda bolalarning a'zoyi badani va ruhiyatini tabiat qanday yaratgan bo'lsa, shundayligicha qoldiraverishdan qoniqmaymiz, biz ularning tarbiyasi va o'qishi haqida g'amxo'rlik qilamiz, toki yaxshi yanada yaxshilanishi, yomon esa o'zgarib, yaxshi bo'lishi kerak. Tarbiya odamda mehnatga ko'nikma va mehrni kuchaytirmog'i lozim, u insonga hayotda o'ziga loyiq ish topa bilish imkoniyatini bermog'i zarur. Ota-bobolarimiz o'z qarashlarida aqlli inson hech qachon o'gir ahvolga tushib qolmasligini qaytaqayta ta'kidlab, har qanday sog'lom fikr aql zakovat mahsuli ekanini ilmiy jihatdan asoslaganlar. Shuning uchun ham yoshlarni nodonlar, mavhum fikrlovchilardan uzoqroq yurishga undaganlar. Bunday tarbiyaviy da'vatlarni pand-nasihat yo'li bilan amalga oshirganlar. Bu sohada shayx Sa'diy shunday yozgan edi: "Men qo'limdan kelganicha nodonlar suhbatidan qochish, johillardan uzoqlashish yo'lini ochishga intildim". Ko'rinib turibdiki, johillikning asl manbai fikrsizlik, johillik jamiyat uchun ham, uning a'zolari uchun ham xavfli ekanligi, johillar atrofdagilarga ziyon yetkazishini otaonalar va o'qituvchilar bolalar ongiga yoshlikdan boshlab yetkazishlari, ularni mantiqiy va tanqidiy fikrlashga undovchi didaktik vositalar va pedagogik chora-tadbirlarni kichik maktab yoshidan boshlab tizimli tarzda amalga oshirishlari lozim. Har bir shaxsning aqlan barkamol bo'lishi, sog'lom fikrlash layoqatini egallashida kitob eng muhim manba va pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi. Mutolaa vositasida o'quvchi yoshlar nafaqat, ta'lim oladilar, balki, tarbiyalanadilar ham. Chunki, kitoblarda taraqqiyparvar xalqning ko'p asrlik tarixiy tajribasi, aql-idrok va fikrati mujassamlashgan. Shuning uchun ham ular o'quvchilarni tafakkur qilishga, voqelikka real tanqidiy yondashishga undaydi. Kitoblar o'quvchilarga hayot saboqlarini, xalq donishmandligi va qahramonligining yuksak namunalarini taqdim etadi. Ularda xalqparvarlik, vatanparvarlik, fidoiylilik namunalari va eng oliy qadriyatlar, tushuncha hamda tasavvurlar o'z ifodasini topgan. Chunki, har bir insonni tarbiyalaydigan, uni el ichida mashhur qiladigan xalq donishmandligining mahsuli bo'lgan bebaho merosidir. Har bir millatning yoshlari o'z xalqining milliy qahramonlari, ulug' insonlari, mo'tabar zotlariga ergashadi, ulardan ruhiy ma'naviy quvvat, madad olib, ulug' maqsadlar sari intilishga kuch topadi. Agar har bir inson o'z xalqiga ergashsa, uning yutuqlaridan faxrlanib harakat qilsa, unga ergashsa ulug'likka erishadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Navoiy A. Hayratul-abror. – T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, -1989.-352 b.

2. Avloniy. Turkiy guliston yoxud ahloq. -Toshkent: O'qituvchi, 1992. - 160 b.
3. Mahmud al-Koshg'ariy. "Devon lug'otit turk" .
4. Amir Temur. Ko'ragon jangnomasi. -Toshkent: Cho'lpon, 1990. - 329 b.
5. Yusuf Xos Xojib. Qutadg'u bilig: (Saodatga yo'llovchi bilim) / Hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi va so'z boshi muallifi B.To'xliev. - Toshkent: Yulduzcha, 1990. - 192 b.